BG Pulse Journal USA
ISSN:1947-2536 http://www.bgpulseusa.com/index.php/bg
BG PULSE JOURNAL

FUQAROLIK-HUQUQIY SHARTNOMALARDA TARAFLAR ERKINLIGI CHEGARALARI: O‘ZBEKISTON QONUNCHILIGI VA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASINING QIYOSIY TAHLILI

Termiz Davlat universiteti
Yuridik fakulteti 3-bosqich talabasi
Samadova Shohida Nabijon qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada fuqarolik-huquqiy shartnomalarda taraflar erkinligi prinsipining mazmun-mohiyati, uning huquqiy asoslari hamda mazkur prinsipni amalga oshirishning amaliy muammolari tahlil qilingan. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi normalari asosida shartnoma erkinligining chegaralari yoritilib, imperativ huquq normalarining mazkur prinsipga ta'siri o'rganilgan. Shuningdek, Germaniya, Fransiya va xalqaro xususiy huquqda qo‘llaniladigan yondashuvlar qiyosiy tahlil qilinib, milliy qonunchilikni takomillashtirishga oid ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: shartnoma, shartnoma erkinligi, fuqarolik huquqi, taraflar erkinligi, imperativ normalar, dispozitiv normalar, fuqarolik kodeksi, qiyosiy huquqshunoslik, xorijiy tajriba, majburiyat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning asosini shartnomalar tashkil etadi. Aynan shartnoma orqali fuqarolar va yuridik shaxslar o'zaro huquq hamda majburiyatlarni belgilaydi. Shu sababli shartnoma erkinligi fuqarolik huquqining fundamental prinsipi sifatida e'tirof etiladi.

Shartnoma erkinligi deganda taraflarning o'z xohish-irodasiga ko'ra shartnoma tuzish yoki tuzmaslik, shartnoma turini tanlash, uning shartlarini mustaqil belgilash hamda qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa kelishuvlarni amalga oshirish huquqi tushuniladi. Mazkur prinsip fuqarolik muomalasining barqarorligini ta'minlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish va mulkiy munosabatlarni erkin tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida shartnoma erkinligi prinsipi Fuqarolik kodeksining umumiy qoidalarida mustahkamlangan bo'lib, fuqarolik qonunchiligining asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Biroq mazkur prinsip mutlaq xarakterga ega emas. Davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish, iste'molchilar huquqlarini ta'minlash, halol raqobatni saqlash hamda ommaviy tartibni ta'minlash maqsadida qonunchilikda shartnoma erkinligining ayrim chegaralari belgilangan.

So'nggi yillarda iqtisodiy munosabatlarning raqamlashtirilishi, elektron shartnomalarning keng qo'llanilishi hamda xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi shartnoma erkinligi prinsipiga yangicha yondashuvni talab qilmoqda. Ayrim hollarda amaliyotda taraflarning iqtisodiy imkoniyatlari teng bo'lmasligi, tipik shartnomalarning ustunligi yoki monopol mavqega ega subyektlarning shartlari natijasida shartnoma erkinligi faqat formal xarakter kasb etayotganligi kuzatilmoqda. Bu esa mazkur institutni chuqur ilmiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi O‘zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligida shartnoma erkinligi prinsipining huquqiy mazmunini tahlil qilish, uning qo'llanilishidagi dolzarb muammolarni aniqlash, xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish hamda milliy qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan ilmiy asoslangan takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida shartnoma fuqarolik-huquqiy munosabatlarning eng muhim huquqiy vositasi hisoblanadi. Aynan shartnoma orqali fuqarolar va yuridik shaxslar o'zaro huquq hamda majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi yoki bekor qiladi. Shu sababli shartnoma erkinligi prinsipi fuqarolik huquqining asosiy tamoyillaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 353-moddasida shartnoma ikki yoki undan ortiq shaxsning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvi sifatida belgilangan. Ushbu norma shartnomaning huquqiy mohiyatini ochib berib, fuqarolik muomalasining asosiy huquqiy instrumenti ekanligini ko'rsatadi.[1] Shartnoma erkinligi prinsipining mazmuni esa Fuqarolik kodeksining 354-moddasida o'z ifodasini topgan. Mazkur moddaga muvofiq, fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkindirlar. Shartnoma tuzishga majbur qilishga yo'l qo'yilmaydi, bundan qonunchilikda yoki ixtiyoriy ravishda olingan majburiyatda nazarda tutilgan hollar mustasno. Bundan tashqari, taraflar qonunchilikda nazarda tutilmagan shartnomalarni tuzish hamda turli shartnomalar elementlarini o'zida mujassam etgan aralash shartnomalarni tuzish huquqiga ega. Mazkur norma fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining iqtisodiy erkinligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, shartnoma erkinligi mutlaq xarakterga ega emas. Fuqarolik kodeksining 355-moddasiga muvofiq, shartnomaning mazmunini taraflarning kelishuvi belgilaydi. Biroq qonunchilikda majburiy (imperativ) normalar nazarda tutilgan hollarda taraflar ushbu talablardan chetga chiqishga haqli emas. Demak, taraflarning erkinligi qonun bilan belgilangan chegaralar doirasida amalga oshiriladi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ayniqsa bank, sug'urta, aloqa va elektron tijorat sohalarida shartnoma shartlari ko'p hollarda oldindan ishlab chiqiladi. Natijada ikkinchi taraf mazkur shartlarni muhokama qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Bunday holatlarda shartnoma erkinligi faqat rasmiy jihatdan mavjud bo'lib, amalda iqtisodiy jihatdan kuchli taraf ustun mavqega ega bo'ladi. Bu esa fuqarolik huquqida taraflar manfaatlari muvozanatini ta'minlash masalasini dolzarb etadi.

Fuqarolik kodeksida nazarda tutilgan qo'shilish shartnomasi instituti aynan shunday vaziyatlarni tartibga solishga qaratilgan. Ushbu turdagi shartnomalarda shartlar bir taraf tomonidan oldindan belgilanadi, ikkinchi taraf esa ularga faqat qo'shilishi yoki shartnomani tuzishdan voz kechishi mumkin. Mazkur institut amaliyotda qulaylik yaratsa-da, ayrim hollarda iste'molchining huquq va manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli sudlar bunday shartnomalarni ko'rib chiqishda adolatlilik, oqilonalik va vijdonan harakat qilish tamoyillariga alohida e'tibor qaratishi lozim.

Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, shartnoma erkinligi prinsipi deyarli barcha rivojlangan huquqiy tizimlarning asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Biroq mazkur prinsip har bir davlatda o'ziga xos tarzda qo'llanilib, ayrim hollarda qonunchilik orqali, ayrim hollarda esa sud amaliyoti vositasida cheklanadi. Shu jihatdan va tajribasini o'rganish O‘zbekiston qonunchiligini takomillashtirishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Germaniya fuqarolik huquqining asosiy manbasi hisoblangan shartnoma erkinligi fuqarolik huquqining umumiy prinsipi sifatida e'tirof etiladi. Biroq kodeksning §242-paragrafida belgilangan vijdonan harakat qilish (Treu und Glauben) tamoyili taraflardan shartnomani tuzish va bajarish jarayonida halollik, adolatlilik hamda o'zaro ishonch asosida harakat qilishni talab etadi. Natijada sudlar taraflardan birining huquqni suiiste'mol qilganligini aniqlasa, shartnomaning ayrim shartlarini haqiqiy emas deb topishi yoki ularni o'zgartirishi mumkin. Ushbu yondashuv iqtisodiy jihatdan zaif taraf manfaatlarini samarali himoya qilishga xizmat qiladi.

[1] O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi

Fransiya fuqarolik qonunchiligida ham shartnoma erkinligi asosiy tamoyil sifatida tan olingan. ning 1102-moddasiga ko'ra, shaxslar shartnoma tuzish yoki tuzmaslik, kontragentni tanlash hamda shartnoma mazmunini erkin belgilash huquqiga ega. Biroq ushbu erkinlik jamoat tartibi, qonunning imperativ normalari va vijdonan harakat qilish tamoyili bilan cheklanadi. Shu sababli Fransiya sudlari iste'molchi manfaatlariga jiddiy zarar yetkazuvchi yoki adolatsiz shartlarni o'z ichiga olgan bitimlarni haqiqiy emas deb topish vakolatiga ega.

Milliy qonunchilik bilan qiyoslaganda, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 354-moddasi ham shartnoma erkinligini keng kafolatlaydi. Ammo elektron tijorat, raqamli platformalar va standart shartnomalarning keng qo'llanilishi sharoitida ayrim normalarni yanada takomillashtirish zarurati sezilmoqda. Masalan, bank xizmatlari, sug'urta, telekommunikatsiya va internet platformalari orqali tuziladigan qo'shilish shartnomalarida iste'molchining shartlarni muhokama qilish imkoniyati deyarli mavjud emas. Bu esa shartnoma erkinligining amaliy mazmunini toraytiradi.

Mazkur qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, O‘zbekiston qonunchiligida shartnoma erkinligi prinsipi yetarli darajada mustahkamlangan bo'lsa-da, uning amaliy qo'llanilishi bo'yicha ayrim mexanizmlarni yanada rivojlantirish zarur. Xususan, elektron shartnomalarda adolatsiz shartlarni aniqlash mezonlarini aniq belgilash, qo'shilish shartnomalari ustidan sud nazoratini kuchaytirish hamda "vijdonan harakat qilish" tamoyilining mazmunini sud amaliyoti orqali izchil shakllantirish fuqarolik muomalasining barqarorligi va taraflar manfaatlari muvozanatini ta'minlashga xizmat qiladi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, shartnoma erkinligi prinsipi fuqarolik huquqining eng muhim institutlaridan biri bo‘lib, bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolar va yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlarini ro‘yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu prinsip taraflarga shartnoma tuzish yoki tuzmaslik, kontragentni tanlash hamda shartnoma shartlarini qonunchilikka zid bo‘lmagan tarzda mustaqil belgilash imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, shartnoma erkinligi mutlaq xarakterga ega emas. U jamoat manfaatlari, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, halol raqobatni ta'minlash hamda fuqarolik muomalasining barqarorligini saqlash maqsadida qonunchilik bilan cheklanadi.

Tadqiqot davomida O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi normalari tahlili shuni ko‘rsatdiki, milliy qonunchilikda shartnoma erkinligi prinsipining huquqiy asoslari yetarli darajada shakllangan. Xususan, shartnoma tushunchasi, shartnoma tuzish erkinligi, shartnoma shartlarini belgilash va shartnomalarni talqin qilishga oid normalar fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda muhim o‘rin tutadi. Biroq elektron tijoratning jadal rivojlanishi, standart va qo‘shilish shartnomalarining keng qo‘llanilishi amaldagi huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, Germaniya va Fransiya tajribasida shartnoma erkinligi "vijdonan harakat qilish", "adolatlilik" va "oqilonalik" tamoyillari bilan uyg‘un holda qo‘llaniladi. Ushbu yondashuv iqtisodiy jihatdan zaif taraf manfaatlarini himoya qilish, adolatsiz shartlarning qo‘llanilishiga yo‘l qo‘ymaslik hamda sud amaliyotida yagona yondashuvni shakllantirish imkonini beradi. Mazkur tajribalarni milliy qonunchilikka bosqichma-bosqich implementatsiya qilish fuqarolik-huquqiy munosabatlarning yanada barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi:

elektron va qo‘shilish shartnomalarida adolatsiz shartlarni aniqlash mezonlarini aniq belgilash;

shartnoma shartlarini iste'molchi uchun sodda va tushunarli shaklda bayon etish majburiyatini kuchaytirish;

"vijdonan harakat qilish" tamoyilini qo‘llash bo‘yicha sud amaliyotini umumlashtirish va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish;

raqamli platformalar orqali tuziladigan shartnomalar bo‘yicha maxsus huquqiy normalarni takomillashtirish;

fuqarolik qonunchiligini xalqaro shartnoma huquqi tamoyillari bilan uyg‘unlashtirishni izchil davom ettirish.

Yuqoridagi takliflarning amalga oshirilishi fuqarolik-huquqiy munosabatlar barqarorligini ta'minlash, shartnomaviy intizomni mustahkamlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish hamda fuqarolar va yuridik shaxslarning huquq hamda qonuniy manfaatlarini yanada samarali himoya qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi.
3. O‘zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonuni.
4. UNIDROIT. Principles of International Commercial Contracts. Rome, 2016.
5. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB).
6. Code civil.
7. X. B. Rahmonqulov. Fuqarolik huquqi. Umumiy qism. – Toshkent.
8. O. Oqyulov. Fuqarolik huquqi. – Toshkent.